

TURKISTON MAKTABLARINING TASHKIL ETILISHIDA JADIDCHILIK HARAKATI, XOTIN-QIZLAR TA'LIMI AHAMIYATI (XIX ASR IKKINCHI YARMI – XX ASR BOSHLARI)

<https://doi.org/10.53885/edinres.2022.6.6.067>

Nazarov Alisher Abdisamadovich,

O'zbekiston davlat

jahon tillari universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqola XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlaridagi milliy-taraqqiyparvarlik harakati tarixiga oydinlik kiritadi va bu harakatning jadidchilik oqimi bilan aloqalarini yoritib beradi. Chuningdek maqolada jadidchilik tarixi va uning ma'rifatparvarlikdan mustaqillikka o'tish g'oyasining amaliy ahamiyati tahlil qilinadi. Jadidlar boshidanoq musulmon diniy maktablarining an'anaviy ta'lim tizimini isloh qilish, xotin-qizlar ta'limi, oila masalasi, yangi uslubdagi maktablar, nashriyot, teatr, ijtimoiy, siyosiy va madaniy muassasalar tashkil etishni maqsad qilgan edilar. Ular ayniqsa o'lkada xotin-qizlar ta'limini tubdan isloh qilish g'oyasini ilgari surdilar va amalda qo'lladilar. Mazkur jarayonning xorij olimlari tomonidan o'rganilishi natijalari izohi keltiriladi.

Kalit so'zlar: jadidchilik harakati, yangi uslub maktablari, Turkiston milliy elitasi, an'anaviy jamiyatning yangilanishi, xotin-qizlar ta'limi.

Nazarov Alisher Abdisamadovich,
PhD Researcher of the Uzbekistan State
World Language University

Annotation: This article throws light upon the history of the national-progressive movement of the late 19th and early 20th century, which is called Jadidism. The history of Jadidism and its evolution from enlightenment to a powerful political movement can be retraced in it. From the very beginning the Jadids were aimed to the reform of the traditional system of education of Muslim religious school, women education, family, establishing new-method schools, publishing, theatre, social, and political and cultural institutions, which, under their influence, were turning into a powerful ideological weapon in the struggle against economical, moral, and political awkwardness of the peoples of Turkestan more and more. They put forward and applied practice the idea of reforming women's education, especially in the country. The results of the study of this process by foreign scientists are explained.

Keywords: Jadid movement, new-method schools, the national elite of Turkestan, modernization of the traditional society Turkistan, women education.

Назаров Алишер Абдисамадович
докторант Узбекского государственного университета мировых языков

Аннотация: В данной статье освещается история национально-освободительного движения во второй половине XIX – начале XX века, освещается его связь с джадидским движением. В статье также анализируется история джадидизма и практическое значение идеи его перехода от просвещения к независимости. С самого начала джадиды стремились реформировать традиционную систему образования мусульманских религиозных школ, создать женское образование, семейные дела, школы нового стиля, издательское дело, театр, социальные, политические и культурные учреждения. Они выдвинули и претворили в жизнь идею коренного реформирования женского образования, особенно в стране. Объясняются результаты изучения этого процесса зарубежными

учеными.

Ключевые слова: Джадидское движение, школы нового стиля, туркестанская национальная элита, обновление традиционного общества, женское образование.

Mustaqillik yillarida xalqimizning qadimiy tarixi va boy madaniyatini tiklash, buyuk allomalarimiz, aziz-avliyolarimizning ilmiy, diniy va ma'naviy merosini har tomonlama chuqur o'rganish va targ'ib etish, yurtimiz muqaddas qadamjolarini obod qilish, yosh avlodni ularning ezgu an'analari ruhida tarbiyalash bo'yicha ulkan ishlar amalga oshirildi va izchil davom ettirilmoqda. Milliy o'zlikni anglash, tarixiy xotira davomiyligini ta'minlash, ulkan yozma merosni asrab-avaylash, boyitib borish va tadqiq qilish hamda madaniy va ma'naviy qadriyatlarni ommalashtirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 24 maydagi "Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ'ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2995 – sonli Qarori qabul qilindi [1]. Ushbu qaror yosh avlodni vatanparvarlik va boy tariximizga chuqur hurmat ruhida tarbiyalash hamda O'zbekistonning jahon ilm-fani va madaniyati rivojiga ulkan hissa qo'shgan mamlakat sifatidagi xalqaro obro'- e'tiborini yanada mustahkamlash, boy yozma merosimizni saqlash, o'rganish va keng targ'ib qilish ishlarini yangi sifat bosqichiga ko'tarishga yo'naltirilgan.

XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Sharq va musulmon dunyosida boshlangan milliy uyg'onish jarayoni mustamlaka va yarim mustamlaka davlatlarda ozodlik uchun kurash g'oyalarining keng yoyilishiga sabab bo'ldi. Jumladan, asrlar davomida monarxiya boshqaruvi tartibi hukmronlik qilib kelayotgan Buxoro amirligi, Qoq'on va Xiva xonligida ham taraqqiyparvarlik harakati keng quloch yoyib, Turkiston jadidchiligi harakati doirasida ilg'or fikr va g'oyalar targ'ib qilina boshlandi. Jadidchilik harakatiga zamonaviy fikrlaydigan ziyolilar, ilg'or fikrli savdogar va diniy ulamolar birlashib, mamlakatni zamonaviy taraqqiyot bosqichiga olib chiqishdek ezgu istak va orzular sari zimdan va ochiqcha kurash boshladilar. Turkiston jadidchilik harakati o'ziga xos bir tarixiy sharoitda bir tarafdand, Rossiya musulmonlarini asriy uyqudan uyg'otgan Ismoilbey G'asprali, boshqa tarafdand Markaziy Osiyo turkiy tamaddunining o'ziga xos xususiyatlari yaqqol namoyon bo'la boshladi.

O'zbekistonning mustaqillikka erishishi ona yurtimiz tarixini yoritishda, shuningdek mustamlaka Turkiston sharoitida milliy ma'rifatparvarlikning ahvoli, jadidlar faoliyatida ta'lim, ayollar ta'limi, matbuot masalalarini baholashda tub burilish yasadi. Turkistonda jadidchilik harakati o'z-o'zidan paydo bo'lgani yo'q. Uning vujudga kelishi uchun ma'lum bir ob'ektiv sharoit va sabablar mavjud. XIX asrning o'rtalari va XX asrning boshlarida jamiyatda yangilanish zarurati tug'ildi. Bir qator ijtimoiy, siyosiy, huquqiy va ma'naviy muammolar paydo bo'ldi. Ularni hal etish uchun bel bog'lagan bir guruh ziyolilar xalq orasida "jadidlar" deb tan olindi.

Mahalliy ziyolilar, xotin-qiz islohotchilar Chor Rossiyasining musulmon hududlarida ayollarning haqiqiy emansipatsiyasiga uchta yo'l bilan erishish mumkinligiga qat'iy ishonishgan. Y'ani o'sha davrdagi zamonaviy maktablarda erkaklar va ayollarning ta'limini bosqichma-bosqich takomillashtirish orqali (jadid maktablari misolida), Chor Rossiyasi Buxoro va Xiva hududlarida (1883-1917 yillarda) musulmonlar uchun soni va tarqalishi ortib borayotgan taraqqiyparvar gazeta va jurnallar orqali islohotchilik g'oyalarini musulmon xalqlari o'rtasida targ'ib qilishni maqsad qilishdi.

Turkistonda ayollarning zamonaviy ta'lim va ma'rifatparvarlikning ildizlari XIX asrning ikkinchi yarmida ma'rifatparvarlik g'oyalarini modernizatsiya qilish harakati boshlanishi bilan bog'liq. Dastlab Turkiston xalqlari o'rtasidagi islohotchilik

harakati, bir tomondan, ularning Chor Rossiyasi hukmronligiga qarshiligi, ikkinchi tomondan, Usmonlilar imperiyasidagi islohotchilik harakatlari bilan tanishish bilan bogʻliq edi. Lekin jadidchilik harakati dastlab Volgaboʻyi, Oʻralboʻyi (Qozon, Ufa), Qrim va Ozarbayjonda boshlanib, keyinchalik dasht viloyatlari va Turkiston, Buxoro amirligi va Xiva xonligi hududlariga tarqaldi. Jadidchilik harakati matbuot va maorif orqali rivojlandi. Matbuot taʼsiri nuqtai nazaridan, 1883-1918 yillarda Qrim tatar va rus tillarida ikki tilda nashr etilgan “Tercüman/Perevodchik” (Tarjumon) gazetasi sovet davrigacha Turkistonda mahalliy matbuotning rivojlanishida eng muhim rol oʻynadi. Qrim tatar maʼrifatparvari Ismoil Gaspirinskiy ham 1906 yilda birinchi ayollar jurnali “Alem-i Nisvan” (Ayollar dunyosi)ni tashkil qiladi va qizi Shefika Xonimni unga muharrir etib belgilaydi.

Rus maktablari bilan allaqachon tanish boʻlgan tatar maʼrifatparvarlari taʼlim sohasida oʻz ona tillarida “Yangi usul” (Usul-i jadid) maktablarini tashkil qilmoqchi boʻldilar va shu asnoda ularni “Usul-i Kadim” maktablaridan farqli tomonlarini koʻrsatib berdilar. Ogʻir diniy taʼlim ostidagi anʼanaviy musulmon maktablari oʻrniga Bogʻchasaroy, Qrim, Qozon, Boku, Toshkent, Xiva, Samarqand va Buxoroda zamonaviy taʼlimga ega “Yangi usul” jadid maktablarining tez tarqalishida Ismoil Gaspirinskiyning taʼsiri juda katta boʻldi. Rasmiy manbalarga koʻra 1898-1908 yillarda Chor Rossiyasi Turkiston general-gubernatorligida 102 ta yangi usuldagi boshlangʻich maktab va ikkita yangi usuldagi oʻrta maktab, Buxoro amirligida oltita, Xiva xonligida oltita “yangi usul” boshlangʻich maktablari bor edi. Buxoro maʼrifatparvar ziyolilari va tadbirkorlari “Yangi usul” maktablarini qoʻllab-quvvatlash maqsadida 1909 yil mart oyida “Shirkat-i Buxoro-i Sharif” (“Asl Buxoro shirkati”) shirkatiga asos solib, oʻzini savdo shirkati sifatida koʻrsatsa-da, aslida siyosiy tashkilot edi [2]. Bu shirkat “Yangi usul” jadid maktablarini yashirincha darsliklar va boshqa jihozlar bilan taʼminlab turdi [3].

Chor Rossiyasi hukumati jadid maʼrifatparvar va ziyolilarining “Yangi usul” maktablarida zamonaviy taʼlimni kengaytirishga intilishlarida ogʻir qiyinchiliklar va shafqatsiz munosabatda boʻlishdi. Buxoro amirligidagi feodal hukmdorlari ham bu harakatni qoʻllab-quvvatlamadilar. Aksincha Chor maʼmurlari va Buxoro amirligi mulozimlari jadid ziyolilariga qarshi boʻlgan aksariyat konservativ musulmon ruhoniylarini qoʻllab-quvvatladilar [4].

Amerikalik tarixchi Edward Olsworsning bildirishicha, Buxoro va Turkistonda jadid ziyolilari tomonidan ochilgan “Yangi usul” (zamonaviy) maktablari Chor Rossiyasi hukumatining oʻlkadagi vakillari va musulmon qadimchilarining hukmron doira egalarini qoʻrqitadi. 1910/11 oʻquv yilida Turkistondagi chor hukumati 50 dan ortiq “Yangi usul” maktablarini asossiz yopishlaridan ham mustamlakachilarning tashvishini yaqqol koʻrish mumkin.

Buxoro amiri 1913/14 oʻquv yilida amirlikda maʼlum boʻlgan barcha “Yangi usul” maktablarini yopdiradi [5]. Ushbu bosimlarga qaramay, amirlikda “Yangi usul” taʼlimiga qiziqish kuchli boʻlib qoldi. Buxoro amirligidagi yetakchi jadidchilardan biri Usmon Xoʻja Poʻlatxoʻjayev (1878–1968) Istanbulga ketayotib, 1909 yilda Bogʻchasaroyda boʻlib, Ismoil Gaspirinskiy bilan uchrashadi. Usmon Xoʻja Poʻlatxoʻjayev u bilan birga jadid maktablarining muhim uslubiyatini oʻrgangach, Istanbulga boradi va u yerda zamonaviy turk maktabi tizimini oʻrganadi. Ayni paytda u Abdurrauf Fitrat (1886–1938) kabi buxorolik hamkasblari bilan 1909 yil 26 oktabrda “Buxoro maorifini tarqatish” xayriya jamiyatini tuzdi. Tashkilotning maqsadi Turkistonning (Markaziy Osiyo) boshqa hududlari, Buxoro amirligidan talabalarni Istanbul maktablarida oʻqishni davom ettirish uchun olib kelish edi.

Ikki yildan soʻng Buxoroga qaytib kelgan Usmon Xoʻja darrov oʻz uyida jadid maktabi ochadi va avvalo qarindoshlarining farzandlariga, keyinroq boshqa odamlar farzandlariga xizmat qila boshlaydi. Usmon Xoʻja va boshqa “Yosh buxorolik” inqilobiy guruh aʼzolari amirlik tuzumini agʻdarib, Buxoro demokratik

respublikasini tashkil qilganlarida (1920–1923), Usmon Xo‘ja 1920 yilda dastlab moliya vaziri, keyinroq 1921 yilda respublika prezidenti bo‘ldi [6].

Usmon Xo‘janing yangi hukumatdagi rolini inobatga olsak, bu qisqa umr ko‘rgan nosovet respublikasida birinchi qadamlardan biri zamonaviy maktablar ochish bo‘lib, bu yerda ham erkak, ham qiz o‘quvchilar yonma-yon o‘tiradi. Buxoro hukumati ham 1921 yilda o‘rta maktab bitiruvchilarining uch guruhini universitet ta‘limi uchun uchta shaharga: Moskva, Berlin va Istanbulga yubordi. 1924 yilda sovetlar tomonidan mustaqil Buxoro respublikasi tugatilgandan keyin hamda ikkinchi jahon urushi davrida Berlin va Istanbuldagi doktorlik darajasini olish uchun borgan talabalar O‘zbekistonga qaytishga jur‘at etishadi. Qaytganlar keyinroq qamoqqa tashlangan yoki Sibirga jo‘natilgan va u yerda mehnat dalalarida xizmat qilgan. Chunki Sovet hukumati ularni Berlin va Istanbulda o‘qib yurganlarida aqidaparastlikka singdirilgan deb gumon qilganlar.

Jadid ziyolilari, ayniqsa, o‘zlarining nutqlarida va faoliyatida musulmon ayollarni ozod qilishga e‘tibor qaratdilar, chunki ular gender tengligi va ozodliksiz ularning yangilanish harakati muvaffaqiyatli bo‘lmasligini tushunishadi. Bu harakat 1913 yilda Ozarbayjonning Boku shahrida istiqolchilarning quyidagi maqolasi mahalliy jurnallardan birida o‘z aksini topgan: “Kimki o‘z xalqini sevs va uning kelajagi buyuk bo‘lishini istasa, o‘z ayollarining ma‘rifati va tarbiyasi haqida o‘ylashi, ozodlik va mustaqillikni tiklashi kerak. Ularning aqli va qobiliyatlarini rivojlantirishga keng imkoniyatlar yaratishi kerak” deb yozadi [7]. Ma‘rifatparning bu chaqirig‘i 1913 yilda Qrimdagi “Tercüman/Perevodchik” (Tarjumon) gazetasida Hariye Hanim Machabilining muharririga yo‘llagan maktubida yanada ochiqroq o‘z aksini topgan: “Bizning huquqlarimiz Qur‘onda va payg‘ambarning so‘zlarida aniq belgilab berilgan. Lekin sizlar (erkaklar), din nomidan bizga zulm qilyapsizlar, shariat (islom qonuni) nomi bilan bizni halok qilyapsizlar. Buning uchun kim azob chekadi va yutqazadi? Yana siz (erkaklar) bo‘lasiz” [7].

Adib Xolid o‘zining Turkistondagi musulmon istiqolchilik (jadidchilik) siyosatiga oid mukammal tadqiqotida sovet tuzumidan oldingi davrda jadidlar yozgan asosiy yo‘nalishni quyidagicha e‘tirof etadi. Jadidlar ayollarga nisbatan katta hamdardlik va o‘z mavqeiini yaxshilash uchun ajralib turadi. Gaspirinskiyning qizi Shefika Xonim tomonidan Bog‘chasaroyda tahrir qilingan “Alem-i Nisvan” (“Ayollar dunyosi”) va 1913-1917 yillarda Qozonda chiqqan “Suyum Bike” kabi jurnallar ayollarning yangi nutqlarida ayol ovozi yaratgan edi. Ammo keyinroq Adib Xolid “Turkistonda 1917 yilgacha paranjini tashlash hech qachon ochiq-oydin ko‘tarilmagan va gender masalalariga jadidlarning munosabati konservativ bo‘lib qolgan deb ta‘kidlaydi. O‘z jamiyatlarida islom ziyolilari va konservativ doiralar tomonidan qattiq hujumga uchragan Turkiston (jadidchi) ziyolilari “xotin-qizlarning paranjisini tashlash” masalasini matbuotda ochiq muhokama qilishning ayni payt emasligini anglab yetganini tushunish mumkin [8].

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida yashagan va o‘zining adolatparvarlik g‘oyalari bilan mashur bo‘lgan Anbar otin o‘z ijodida ayollarning ahvoli, yashash sharoiti, oila va jamiyatdagi o‘rnini aks ettirishga harakat qiladi. Chunki o‘rganilayotgan davr manbalarida yozilishicha, “... bizda xotin-qizlar masalasi eng ayanchli masaladir. Xatto mashrug‘ bo‘gan hurriyat va maorif hali bular orasig‘a kira olmasdan turadir, kirsam ham tor doiraginadur. Bunga sabab umuman musulmon dunyosini necha asrlar bo‘yicha o‘rab olgan hurofot va diniyotga taassubdir, nodonlikdur, ongsizlikdur” [9]. A. Fitrat ham o‘zining “Munozara” asarida bu haqda fikr yuritib, aksariyat mudarrislarining Turkiston ayollari tahsil olishi “behuda va ayollarning yaratilishidagi hikmat tavolud va tanosul (tug‘ish va nasl qoldirish)dir” degan fikriga farangining unga qarshi fikr mulohazalarini keltiradi [10]. A. Fitrat kelajak avlodlarning ongsiz, irodasiz, tarbiyasiz, nodon va johil bo‘lmasliklari uchun xotin-qizlar o‘qimishli, sog‘liqni saqlash va bolalar tarbiyasidan xabardor bo‘lishlari

kelrakligini zarur deb biladi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Jadid ziyolilarining ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy qarashlarida ta'lim jarayoniga, ayollar ta'limiga alohida e'tibor berganliklari jadidchilik harakatining Turkistonni ravnaq ettirish yo'lidagi, xalq ta'limi va pedagogikasini rivojlantirishdagi intilishlarini yaqqol ko'rsatib berdi. Bu qarashlar jadid ziyolilarining quyidagi g'oyalarining hayotga tadbiiq etilishi bilan namoyon bo'ldi:

oilada ayollarning o'rnini belgilash orqali ularning jamiyatdagi mavqeyini oshirish;

xotin-qizlar o'qimishli, sog'liqni saqlash va bolalar tarbiyasidan xabardor bo'lishlari kerakligini;

ma'rifatli oilaning yosh avlodni ijtimoiy, axloqiy va mehnat tarbiyasidagi o'rnini ko'rsatish va hokazo.

Turkiston jadidlari ma'rifiy qarashlarida yangi usul maktablari ochish, yoshlarga qisman diniy va dunyoviy bilimlar berish bilan cheklanmadilar. Bu yulda jadidlar xotin-qizlar masalasiga alohida e'tibor berib, dunyoviy ishlarni bajarishda xotin-qizlar ham erkaklar qatorida teng bo'lishlari kerakligini ta'kidlaganlar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 24 maydagi "Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ'ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2995 – sonli Qarori.

Ayni, Sadriiddin. 1963. "Bukhara Inqilabi Tarikhi Uchun Materiallar" (Materials for the 206 TIMUR KOCAOGLU history of Bukharan revolution). In Asarlar, 1: 3–260. Tashkent: OzSSR Davlat Badiiy Nashriyati.

d'Encausse, Hélène Carrère. 1988. Islam and the Russian Empire: Reform and Revolution in Central Asia. Trans. Quintin Hoare. Berkeley: University of California Press (French original: *Reforme et revolution chez les Musulmans de l'empire russ.* Paris: Presses de la Fondation nationale des Sciences Politiques, 1966).

Khalid, Adeeb. 1998. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. Berkeley: University of California Press.

Allworth, Edward. 1990. The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present. A Cultural History. Stanford, Calif.: Hoover Institution Press.

Kocaoglu, Timur. 2001. Reform Movements and Revolutions in Turkistan. Haarlem, Netherlands: SOTA.

Lazzerini, Edward. 1973. "Ismail Bey Gaspirinskii and Muslim Modernism in Russia, 1878–1914." Ph.D. diss., University of Washington, 237-p.

Khalid, Adeeb. 2007. Islam after Communism: Religion and Politics in Central Asia. Berkeley: University of California Press.

Sadiy. A. Xotin-qizlar maorifi. Turkiston. 1922 7 okt.

Fitrat. A. Hindistonda bir farangi ila buxoroli mudarrising jaded maktablari xususida qilg'an munozarasi. Sharq yulduzi. 1997. №6,130-bet.